

УДК 94:[32.019.5:81'373.48(37)]:327.88(470)“20”

“PAX ROMANA”: СУЧАСНІ ГЕОПОЛІТИЧНІ МІФИ ТА ІСТОРИЧНА СУТНІСТЬ

Олександр БАНДРОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

В історії стародавнього Риму в момент переходу від республіки до імперії були сформульовані гасла внутрішньої та зовнішньої політики. Ці гасла стали основою офіційної пропаганди, тобто ідеологеми, що нав'язувала населенню певний спосіб думок. Дана стаття досліджує термін “Pax Romana”, що обіймає особливе місце серед цих гасел. Показано, що це була стратегія впливу римського способу життя на племінну периферію, а також розповсюдження принципів античної цивілізації (юриспруденції, державного будівництва, моралі, тощо) у всесвітній простір. Низка сучасних геополітичних досліджень свідомо пристосовують міфологеми для потреб геополітичних стратегій, що призводить до недоречних модернізацій і спотворення історичного змісту терміну. “Третій Рим”, “російський світ” та інші геополітичні концепції не мають ніякого відношення до історії Риму, тому їх потрібно розглядати лише як механізм імперської пропаганди для “міфологічної маніпуляції свідомістю”, що робить їх привабливими для політтехнологів.

Ключові слова: “Pax Romana”, стародавній Рим, “Третій Рим”, “російський світ”, геополітика.

Останнім часом поняття “геополітика” і “політична географія” набувають особливого значення як у політологічних, так і та географічних дослідженнях¹. Дослідники часто беруть на озброєння термін “геополітика” і похідні від нього конструкції, посилаючись на те, що виникнення відповідних ідей пов'язане із зародженням її філософсько-політичної сутності в добу античності. І хоча сучасна геополітична тематика є дуже далекою від історії античних цивілізацій, як правило, ці вчені наводять приклади з історії стародавнього Риму. Як наслідок, з'являються спроби вивести в межах політологічної термінології “пропагандистські” терміни (наприклад, “російський світ”, “Pax Rossica”), які позбавлені будь-якого історичного наповнення і радше визна-

¹ Див. огляд: Наталя Корума, “Визначення змісту “понять геополітика” і “політична географія”,” *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія* 58 (2011): 53–57.

чаються політтехнологами як “геополітичний проект”, “геополітична стратегія”, метою яких є “збирання земель та народів”².

Сучасні спеціалісти із зовнішньої політики, не тільки, до речі, давньоримської, погоджуються, що вирішальним фактором у стосунках на рівні держав є менталітет правлячих еліт. Проте в попередні історико-філософські періоди інтерпретація стилю політичного мислення правителів знаходилась у зародковому стані і часто підмінялась загальними схемами економічної та історико-культурної історії. Натомість на сучасному етапі, пройшовши крізь злам тисячоліть, можна стверджувати, що визначення цього параметру потребує наукового аналізу.

В історичному знанні геополітичний підхід використовують для обґрунтування методології цивілізаційного розвитку. Механізм динаміки цивілізацій, як відомо, описаний А. Тойнбі в термінах “виклик – відповідь”³. “Виклик”, що посилають цивілізації природа, клімат, соціальні протиріччя тощо, приймається “творчою меншістю”. Якщо вона знаходить гідну “відповідь”, її авторитет зростає, і цивілізація міцніє і розвивається. Коли творча меншість поступово втрачає здатність знаходити такі “відповіді”, вона перетворюється на “еліту”, що покладається не стільки на свій авторитет, скільки на силу.

Певні складові концепції та аргументації А. Тойнбі є частково суперечливими, а деякі є, поза сумнівом, некоректними. На думку Л. Окіншевича, слушним є загальний поділ людських суспільств у залежності від їхньої загальної здатності розвиватися, а згодом, їхньої здатності просуватися шляхом історичного розвитку. Науковець відзначає й інші позитивні моменти, зокрема, лінію демаркації, проведену між окремими цивілізаціями. Він убачає в цьому обмеження ненаукових методів визначення цивілізацій та побудови їхньої хронології (наприклад, практика характеризувати греко-римську цивілізацію як вихідний етап пізнішого європейського суспільства). Теза про трансформацію творчої меншості в “домінуючум, нетворчу, і її майбутній конфлікт з масами є також продуктивною⁴. У такі моменти, коли зовнішньополітичні по-

² Ряд геополітиків намагаються втиснути цей термін через поняття соціології. Так, зокрема О. Дугін вводить його в підручнику для студентів. “Совершенно очевидно, что во всех случаях понятие “мир” совершенно не исключает “войны”, так как в редких случаях империи складываются как-то иначе, нежели через завоевания и установления господства над разными народами. И держится этот мир отнюдь не сам по себе, а на довольно жесткой принудительной силе. Это видно в истории всех империй. В геополитике и международной политике “мир” почти полностью эквивалентен “империи”. Именно так надо понимать причину того, что многие геополитики (Х. Макиндер, Н. Спикмен и др.) часто упоминают термин “мир” (peace) в названиях своих работ. “Установление мира”, по сути, у них означает то же самое, что “установление политического имперского контроля”, а в том случае, когда есть несколько имперских сил, то перераспределение между ними зон влияния – “имперский консенсус”. Цит за.: Александр Дугин, *Геополитика: учебное пособие для вузов* (Москва: Академический проект, Гаудеамус, 2011), 110.

³ Арнольд Дж. Тойнби, *Постыжение истории* (Москва: Айрис-Пресс, 2006), 259–261.

⁴ Leo Okinshevich, “History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee,” *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S* 2, no. 2 (1952): 305–315.

зиції правлячих еліт відрізняються від реальних інтересів основної маси населення, вони за допомогою чудового механізму пропаганди (до речі, блискуче вигаданого саме першим римським імператором) маніпулюють міфологією минулого для посилення своїх керівних позицій.

Де факто, мета статті – показати, що в сучасній гуманітарній науці є спроби постмодерністського “відродженням ідей Теодора Моммзена, знайти у античній проблематиці докази “геополітичного осучаснення”. І якщо в радянський період історики “втікали в античність” від засилля тоталітарної “марксистсько-ленінської антинауковості”, то в сучасній Росії вона отримує друге дихання в створенні різноманітних пропагандистських концепцій (“російського світу”, “євразійства” тощо) й інших виявів “геополітичного постімперського”.

Один з провідних знавців античності Гасан Гусейнов влучно окреслює цей інструмент міфологізації політичних технологій: “Міф перетворює незрозумілості, складності, недосконалості світу в переконливі, хоча і необов’язково правдоподібні, проте постійно ствердні у своїй істинності змістовні одиниці. Оповідна природа міфу-слова забезпечує незвичну гнучкість, з якою один і той же сюжет, образ або предмет може сприйматись і як очевидна вигадка (наприклад, народження Афродіти з сперми оскопленого Урана), і як універсальний соціальний закон (сімейне життя богів, шанування батьків тощо), і як основа релігійного культу (наприклад, Пріапа)”⁵.

Саме визначення терміну “Pax Romana” як міфу геополітичних переключень стане предметом нашого аналізу. Це гасло було сформульоване в добу правління Октавіана Августа і проіснувало впродовж перших двох століть існування Римської імперії. Полісна структура римського суспільства після доби завоювань III ст. до н.е. зазнала суттєвих еволюційних змін, пристосовуючись до поглинання інших держав і народів. Сенат, як головний інструмент формування основних принципів зовнішньої політики до середини I ст. до н.е., втратив монопольне право керувати зовнішньополітичними справами. Втратили свої державницькі функції й магістратури та народні збори. ВУ бурхливих подіях I ст. до н.е. поступово вимальовувалися риси нової політичної форми, а також методи та шляхи її досягнення. Цією формою були диктатура, єдиноладдя, а вирішальним засобом досягнення – армія. Сама трансформація потребувала пропагандистського маскуванню, бо носила революційний характер. У роботах істориків вона навіть мала свої хронологічні межі (60 р. до н. е. – 14 р. н. е.)⁶.

Виробляти нові принципи імператору допомагало ближнє оточення (Гай Меценат і Марк Агріппа). Упродовж XX ст. у царині історії Риму існувало досить полемічне намагання розкрити зовнішню політику Імперії через тезу про складну геополітичну гру. Проте вже наприкінці століття окремі дослідники

⁵ Гасан Гусейнов, “Популярная геополитика и новая мифология,” *Современная российская мифология. (Серия. Традиция – текст – фольклор: Типология и семиотика)* (Москва: РГГУ, 2005), 51–67.

⁶ Ronald Syme, *Roman Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1939), 11–24.

справедливо стверджували, що весь період розвитку першого століття нашої ери засвідчив лише боротьбу за збереження іміджу держави⁷. Автори згаданих праць свідомо спотворюють давньоримську історію, хоча й потрапляють під вплив античних джерел, що розповсюджували термін лише на військову практику першого імператора. “*Pax Romana*” або ототожнювався з пропагандистським золотим століттям в історії людства⁸, або трактувався лише як сорокарічний період відносного спокою та миру (від Акція до Тевтонбурзького лісу).

Адекватний змістовний переклад “*Pax Romana*” є органічно пов’язаним із суттю “всесвітнього панування римського світу”, своєрідного “*orbis terrarum imperium romanum*”. Звернутись до значення цього гасла нас примушує свідомо маніпуляція і перекручення його змісту російськими вченими, переважно політологами, які намагаються дати цьому терміну не властиві йому модернові геополітичні значення. Не секрет, що політизація античної історія бере початок від Теодора Моммзена. Проте в сучасних умовах, модернізація окремих аспектів історії Риму несе загрозу використання терміну в пропаганді геополітичних прагнень окремих політиків, ворожих існуванню незалежної української держави.

У монографії О. Боханова “Російська імперія. Образ та зміст”⁹, яка витримала два видання (2014, 2016) реанімується явно модерністське твердження про подібність трьох моделей імперій. Намагаючись вступити в полеміку з негативними визначеннями імперії, автор свідомо йде на примітивізацію визначення римської історії: “Імперія – це завжди і всюди – світове, вселенське прагнення. Це – обов’язково вселенська місія. Якщо не існує подібного змістового пориву, що висловлює й об’єктивно, і суб’єктивно, то немає й імперії, поза залежністю від розмірів держави та часу її існування”¹⁰. Це головне твердження підкріплюється відразу положенням, що будь-які інші приклади та історичні факти, що не підпадають під це твердження, є курйозами.

Для методологічного підкріплення особливої місії імперії автор свідомо йде на фальсифікацію історії Римської імперії. Як колись Д. Волкогонов у “Тріумфі і трагедії” спотворив особу Цезаря, так і О. Боханову потрібно безапеляційно переконати читача, що римляни відразу побачили в імператорі владу “неподільну, абсолютну і “божественну”¹¹. Такий спосіб повинен, на думку автора, привести читача до реанімації ідеї “Третього Риму”¹², і за допомогою сучасних термінів надати висновкам сучасного філософського звучання. Дослідник

⁷ Susan P. Mattern, *Rome and the enemy: Imperial strategy in the principate* (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1999), XI–XII.

⁸ Маро P. Vergilius, *Aeneid* (Philadelphia: David McKay Company, 1882), 791–793.

⁹ Див.: Александр Боханов, *Российская империя. Образ и смысл* (Москва: Директ-Медиа, 2014).

¹⁰ Там же, 11.

¹¹ Там же.

¹² У грамоті Московського собора 1589 р. формула Третього Рима викладена від особи Константинопольського патріарха Ієремії II: “[...] твое же, о благочестивый царю, великое Российское царствие, третий Рим, благочестием всех превзыде”.

пише, що вищеназвані ремарки, “приводять до необхідності сформулювати нетрадиційну для світської історіографії типологічну імперську біфуркацію, засновану на нехристиянському і християнському сприйнятті перебігу часу”¹³.

У свій час А. Тойнбі використав ідеологеми “Москва – Третій Рим”¹⁴. Саме це твердження обумовить найвідчутнішу критику поглядів ученого щодо зазначеної ідеологеми. А. Тойнбі вважає, що ця ідеологема є результатом роботи греків, які принесли ідею власної релігійної переваги над Заходом як носієм зіпсованого варіанту християнства. Також Росія перейняла від Візантійської імперії модель тоталітарної держави, в якій церква підпорядковується інтересам світської влади. Ця обставина разом із недовірою до Заходу примушує Росію постійно будувати “контрсвіт”, яким певним чином і є “Третім Римом”. А. Тойнбі прогнозував, що і в далекому майбутньому російський дух і погляди лишатимуться месіанськими, адже іудейський месіанізм є спільним джерелом як східного, так і західного християнства. Таким чином, можна зробити висновок, що за умов інтенсивного впливу Російської православної церкви на суспільство в ньому будуть утверджуватись месіанські погляди щодо ролі і місця Росії в світі¹⁵.

Одним із головних опонентів А. Тойнбі був Д. Оболенський, який у праці “Візантійська співдружність націй” розробив цілісну концепцію взаємовідносин між Візантією та руськими землями. Він стверджував, що історію періоду IX – середини XV ст. неможливо пояснити в термінах націоналізму чи імперіалізму, це було наддержавне утворення, яке мало культурно-ідеологічну та політичну єдність¹⁶. У боротьбі з Литвою та Польщею Росія прагне об’єднати всі руські землі, а не відвойовувати в Османській імперії свою візантійську спадщину з метою звільнення православних народів. Не “Москва – Третій

¹³ Боханов, *Российская империя. Образ и смысл*, 14.

¹⁴ “Ідея “Третього Риму” була одним із аргументів ідеологічного обґрунтування автокефалії російської Церкви, ідеї “Сказання про князів володимирських” функціонували в різних сферах. Розповідь про передачу з Візантії до Русі царського венцю у XII ст. (про “дари” Мономаха) використовувалась у Чинах вінчання російських царів. Генеалогічна легенда про походження російських князів від імператора Августа використовувалась у дипломатичній практиці другої половини XVI ст., була включена в деякі літописи та в “Государів родословець”. Цит. за: Ніна Синицина, *Третій Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)* (Москва: Индрик, 1998), 334.

¹⁵ У 1961 р. А. Тойнбі проте зауважив: “Коммунизм является учением явно иудейским по своей идеологии, и, хотя современная версия западной культуры, идущая от духовной революции XVII в., представляет собой твердую попытку очистить западную традицию от ее наследственного иудейского фанатизма и нетерпимости, мы видим, что следы старого в западной традиции не были до конца вытравлены, они были всего лишь запрятаны вглубь, чтобы прорваться в наши дни в таких идеологиях, как коммунизм, фашизм и национал-социализм”. Цит. за: Арнольд Дж. Тойнби, “Место России в истории. 1961,” *Livejournal-Meitis*, доступ отримано 13 жовтня 2018, <https://meotis.livejournal.com/74898.html/>.

¹⁶ Максим Галіченко, “Розробка ідеологеми “Москва – Третій Рим” у науковому доробку А. Дж. Тойнбі та Д. Оболенського,” *Філософські обрії* 28 (2012): 29.

Рим”, а “Москва – Другий Київ” – ось гасло російської дипломатії¹⁷. У цьому аспекті варто наголосити, що А. Тойнбі вбачав політичну місію Росії в заміні Візантійської імперії собою, а не в спробі її порятунку чи відновлення¹⁸. Таким чином, це є відповіддю на критику Д. Оболенського, в якій зазначалося, що боротьба за візантійську спадщину не була пріоритетом для Москви. А. Тойнбі зазначає, що для Московії завдання полягало, з одного боку, в утриманні існування православного царства, а з іншого, в уникненні повторення долі Першого та Другого Риму. Саме тому боротьба за повернення спадщини Київської Русі мала більше значення для зовнішньої політики Московії XVI – XVII століть, адже була відповіддю на тиск західного світу.

Підсумувати дискусію можна аргументами, які виокремлюють два аспекти ідеологеми “Третій Рим”. По-перше, історичний момент говорить про те, що ані Василій III, ані Іван Грозний жодного разу не посилались на цю концепцію. Іван IV поцінував “Сказання про князів Володимирських”, в якому йшлося про походження руських князів від імператора Августа. В ньому представлена інша а парадигма Августа, ніж у побудовах Філофея: тут він – володар всесвіту. Август почав ділити всесвіт, і частину її отримав якийсь Прус, від якого пішла Пруська земля, а далеким його нащадком був князь Рюрік, засновник династії Рюриковичів, а пізніше й князі Володимирські. Оскільки вперше послання старця Філофея було опубліковано в 1861–1863 роках, навряд чи воно мало вплив на дипломатію, про яку пише Д. Оболенській. Ближче до історичної правди, на наш погляд, є відома дослідниця Н. Спіцина, яка надає ідеї “Третій Рим” суто есхатологічного значення¹⁹.

Другий аспект ідеологеми блискуче вивчив український філософ Роман Кісь. Він погоджується с претензією месіанства в цій ідеї, проте говорить про її ідеологічне перекручення: “Месіянська ідея не тільки цементувала великодержавницьке “ми-почуття”, не тільки акцентувала ті чи інші переваги росіян (справжні чи гадані, реальні чи міфічні), а й у безмірно гіпертрофованій формі стверджувала абсолютне “преимущество” Росії. Уже слов’янофіли задекларували абсолютну перевагу російського православ’я і поставили російський народ (як начебто най-

¹⁷ Дмитрий Оболенский, *Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов* (Москва: Янус-К, 1998), 391.

¹⁸ Тойнби, *Постижение истории*, 510.

¹⁹ “В истории идеи Третьего Рима в XX веке происходит как будто двойной перевертыш: сначала создается искаженное представление о самой Византии, а затем аналогичные оценки – через ее “наследие” – вписываются, вживляются в идею Третьего Рима, а через нее в русский менталитет как таковой. Следует отказаться от обеих крайностей в современной массовой культуре в отношении к Третьему Риму – и от тоталитаристских страшилок, и от панегирических воинственных построений. И то, и другое – всего лишь слабые человеческие мнения, искривление духовного пространства Третьего Рима. А как сказал анонимный современник Филофея, “всем страстям мати – мнение. Мнение – второе падение”. Цит. за: “Третий Рим. История одной идеи. Интервью с автором монографии,” *Релігія в Україні*, доступ отримано 14 жовтня 2018, https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/5974-tretij-rim-istoriya-odnoj-idei-intervyu-s-avtorom-monografii.html/.

більш універсальний чи навіть – понадетнічний) на декілька щаблів вище за інші народи. ... Отак сьогоднішні російські неохристияни та неослов'янофіли, хапаючись за “переваги” російського християнства, – самі ж християнство зраджують. Адже гординя російської першости, російського провідництва – це, власне, щось цілком протилежне до християнського упокорення і самопониження”²⁰. Він дає значення “геополітичності” ідеї “Третього Риму” – “російська ідея, як ідея самодостатня, іманентно передбачає протистояння всьому світові, конструювання біполярного світу, конструювання тієї ієрархії культур, де, власне, і є імплікованим по суті своїй нігілістичний погляд на інші аксіологічні системи, інші структури ментальності, інші етнокультурні кола та історико-культурні типи як меншовартісні, менш досконалі, неповні, недорозвинені, другорядні, нижчі. Адже російська ідея, хоч як крути, і була, властиво, і залишається ідеєю російської вишости, ідеєю російського духовного “превосходства”... Це самонавіювання у росіян стало сьогодні, на жаль, масовим (зокрема, в середовищі гуманітарної та творчої інтелігенції)... Проте, як казав іще Еріх Фром, патологія, коли вона масова, починає сприйматися вже як норма...”²¹.

Подібне дійство здійснюють й сучасні політологи. Називаючи дві моделі імперської побудови, О. Боханов неправомірно зближує модель Першого (*translatio imperia*) та Другого (*translatio confessionis*) Рим, що логічно призводить до виправдовування особливої місії Росії: “Впливає ім’я інока Філофея та його концепції “Москва – Третій Рим” ... Тема стає традиційною... В кінці ХХ століття, після краху червоного терору, проблема “коріння”, “витоків”, “змісту” набула незвичної злободенності. Вона стала “актуальною назавжди”²².

Для нас важливе значення, яке дослідник вкладає в значення “*Pax Romana*”: “Римський меч, правова організація та елліністична освіченість були відзнаками цього “*Pax Romana*”²³. З цим можна погодитись. Проте далі автор заперечує наявність у римлян “військово-соціальної організації”, яка перевершує інші народи. А далі намагається спростувати цивілізаційні переваги Риму. Зокрема, він називає Карфген, Єгипет та Грецію як такі держави, що перевершували Рим і не створили імперію²⁴.

Праця О. Боханова, зрозуміло, присвячена не античній історії, проте вона не є поодиноким явищем в історіографії сучасної Росії та пострадянського простору. У 2012 році в Мінську вийшла монографія білоруського вченого І. Левяша “Глобальний світ та геополітика: культурно-цивілізаційний вимір”²⁵. У ній, зо-

²⁰ Роман Кісь, *Фінал третього Риму (Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть)* (Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998), 147.

²¹ Там само, 151.

²² Боханов, *Российская империя. Образ и смысл*, 53.

²³ Там же, 15.

²⁴ Там же, 15–16.

²⁵ Див.: Ілья Левяша, *Глобальный мир и геополитика. Культурно-цивилизационное измерение* (Мінск: Беларус. Наука, 2012), кн. 1.

крема, заперечується генетична спільність європейських народів із грецькою і римською державністю. На думку автора, “*Rex Romana*” – не Європа, це “середземноморський римленд”, а сфера впливу на “континентальний хартленд була суто експедиційною...”²⁶. Далі він взагалі намагається розділити вклад греків і римлян. “Грецький універсалізм – культурний, римський – цивілізаційний. “Латинство” – імперська надцивілізація великих просторів, панування жорстких структур, гомогенний простір диктатури”²⁷. З такими думками важко погодитись із огляду на реальну двомовність римського менталітету, зокрема, політичного.

Перелік аналогічних робіт можна продовжити, але, на загал, вони переслідують суто ідеологічну мету: “Ідеологія пристосовує ті ж чисельні зовнішні обставини до певної політичної програми. Оскільки практична політична доцільність є аналогом істинної картини світу, а справжньою реальністю ідеолог вважає лише власну соціально-політичну мету, що розміщена в більш чи менш непевному майбутньому, то характер шляху до цієї мети або ідеологічний маршрут має право змінюватись відповідно до зміни ландшафту”²⁸. Реалізація цієї мети як “правильної”, “науковішої” картини світу передбачає, на думку Г. Гусейнова, два шляхи: “або демонтувати ідеологію, раціоналізувавши весь наявний набір інструментів, або звернутись до міфологічної картини світу, що добре зарекомендувала себе в минулому та теперішньому часі”²⁹. Він стверджує, що можна поєднувати ці методи і “можна декларуючи деідеологізацію, а насправді, міфологізуючи старі ідеологічні практики, вибудовувати нові ідеологічні комплекси”³⁰.

Саме так застосовують історію Римської імперії автори геополітичного підходу, який реалізують як публіцистичний метод. З одного боку, він допомагає населенню сприйняти культурно-історичної фази як результат природно-історичного розвитку, а з іншого боку, “геополітика, продовжена як геостратегія та конспірологія, легітимізує можливу нову місію для країни, що зменшилась у розмірах”³¹. Одним із фундаментальних факторів цієї методології є розпад Радянського Союзу і тяжіння до відтворення імперії.

Важливо зазначити, що і в російському, і в українському антикознавстві є фундаментальні роботи³², присвячені характеру змін у психології сприйняття

²⁶ Там же, 341.

²⁷ Там же.

²⁸ Гусейнов, “Популярная геополитика и новая мифология,” 55.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, 53–54.

³² Яков Межерецкий, “*Восстановленная республика*” императора Августа (Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016); Виктор Парфенов, *Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика* (Санкт-Петербург: Алетейа, 2001); Олег Петречко, *Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від “відновленої” Республіки до сепаратської монархії* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2009); Андрей Токарев, *Становление офи-*

римлянами свого державного розвитку, включно розширення своєї держави. Мілітаризація римського способу життя мала цілеспрямований ідеологічний характер. Ця мілітаризація знайшла симпатії у прихильників нової “геополітики” в якості переходу від політики “м’якої сили” до теорій більш жорстких дій з відновлення пострадянського простору.

Натомість у всіх роботах, заперечується сприйняття влади римлянами, як неподільної, абсолютної і сакральної. Тому саме Октавіану, як і сучасним прихильникам “популярної геополітики”, потрібно пред’явити міфологічну картину “римського всесвіту” як альтернативу аналітичної істини. Все це виглядало як “виконання виробленого ... сценарію, соціального дійства”³³. Август мав своїх політтехнологів – Мецената та Агріппу. Проте вони діяли враховуючи елліністичні та римські інтелектуальні досягнення.

Ідеологічно, на еволюцію принципів зовнішньої політики впливав розвиток філософських вчень I ст до н. е. За словами Цицерона, широке розповсюдження в Римі в добу кризи римської республіки мало епікурейство. Саме цю теорію було поширено і пристосовано до загальноприйнятих поглядів римських громадян³⁴. Зміна в підході до усвідомлення принципів способу життя римського громадянина вже фундується не вірністю якомусь вищому принципу, а “мудрим розумінням своєї користі, дотриманням правил, що забезпечують душевну рівновагу, а звідси, і щастя, стійкість у перенесенні ударів долі”³⁵. За словами Цицерона, все добре і смерть, полон, рабство, руйнування, загибель рідного міста – не зло і не повинні порушувати спокій духу, в цей час дуже поширені і сприймаються дуже охоче громадянами³⁶.

Особливе значення для еволюції принципів зовнішньої політики мав розвиток стоїцизму, передусім, його космополітична домінанта, що трансформувалася в звичну для римлян версію про доцільність та необхідність існування всесвітньої римської держави³⁷.

Низка ідей грецької філософії не знайшла в римлян політичного значення. Серед важливих принципів – софістична теорія “права сильної особистості”, що протиставляє себе вигаданим слабкими законам, яка є популярною в творах політологів, і яка взагалі не розглядалася в римській науці і практиці політичних ідей. Це не означає, що не було підґрунтя. У Римі завжди були сильні особистості “різного калібру”, проте теорія “надлюдини”, що стоїть “по ту сторону

ціальної ідеології принципата імператора Августа (Харьков: Харьковський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2011).

³³ Гусейнов, “Популярная геополитика и новая мифология,” 58.

³⁴ Reimar Müller, *Die epikureische Gesellschaftstheorie* (Berlin: Ost, 1972).

³⁵ Елена Штаерман, “От гражданина к подданному,” *Культура Древнего Рима. В 2-х тт.*, отв. ред. Елена Голубцова (Москва: Наука, 1985), 38.

³⁶ Marcus Tullii Ciceronis, *Tusculanarum Disputationum. Libri Quinqve. Vol/II* (Cambridge: Cambridge press, 1934), 3, 34.

³⁷ Сергей Утченко, *Политические учения Древнего Рима* (Москва: Наука, 1977), 89–92.

добра та зла” в Римі була завжди поза увагою. На перше місце все таки завжди ставилося служіння Риму, а також всесвітній місії об’єднання світу та народів³⁸.

Можна простежити еволюцію засад зовнішньої політики в промовах Діона Хризостома, присвячених політико-філософським роздумам. У межах тематики нашого дослідження нас, передусім цікавлять, 1-4- та промови “Про царську владу” (“Περὶ βασιλείας”), в яких автор перераховує риси справжнього правителя, такі як м’якість, справедливість, мудрість³⁹.

У цих промовах автор вшановує імператора Траяна, перші роки правління якого створили можливість для реалізації переконання філософа про організацію кращого устрою держави.

Ідеї стоїцизму зобов’язували Діона обґрунтовувати необхідність монархії, в якій імператор, що посідає певне місце в ієрархії суспільства та володіє всією повнотою влади, використовує це в справі виховання суспільства⁴⁰. Для Діона, імператор є класичним ідеалом “людяного”, доброго, вільного громадянина, його слова відповідають думкам, і він виховує та настановлює співгромадян, не очікуючи від них вихвалання і винагороди.

Одним з головних зобов’язань монарха в зовнішній політиці є захист підлеглих від нападів ворогів на кордонах та гарантія спокою та порядку всередині держави⁴¹. Укріплення, засоби зброї та армія відносяться, таким чином, до необхідних державних засобів монарха⁴². Турботи про наявність цих засобів дозволяють виконати принцип, що “той, хто готовий краще до війни, скоріш за все, зможе жити в мирі”. Щодо зовнішньополітичної активності Діон закликає імператора відмовитися від розширення держави. Він, при цьому, спирається на потребу бути наготові, проте зважати на ті втрати і біди, що несе з собою війна⁴³.

Згадаймо, що винахід Октавіана та його соратників Агріппи та Мецената – пропаганда мала на меті сформувані потрібний для принципату спосіб мислення та склад думок у пересічних громадян. Саме для цього використовувалися гасла “Res publica restituta” і “Pax Romana”. Під пропагандистським кутом зору, формально це відповідає визначенням російського ідеолога С. Сулакшина: “Національна ідея, існуючи індивідуально, одночасно є ціннісно-мотиваційною уявою в межах та масштабах суспільної свідомості, що закріплено і проявляється в державних актах та атрибутіці, творах літератури та мистецтва,

³⁸ Штаерман, “От гражданина к подданому,” 46.

³⁹ Christopher P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostomos* (Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 1978), 115.

⁴⁰ *Dionis Chrysostomi Orationes recognovit et praefatus est Ludovicus Dindorfus. In 2 volumes.* (Leipzig: Published by Teubner, 1857), vol. I, I.11, I.15, III.25.

⁴¹ *Ibid.*, II.66, IV.43.

⁴² *Ibid.*, III.92.

⁴³ *Ibid.*, I.27.

актуальних наукових завданнях, освітніх стандартах та підручниках, діяльності ЗМІ, пропаганді та вихованні”⁴⁴. Питання тільки в змісті цієї ідеї.

Утім за змістом римська пропаганда відрізняється від пропаганди сучасних політтехнологів “Третього Риму”. Під “*Pax Romana*” розумілась спільнота римської громади (*civitas*), відсутність громадянського розбрату. Військова сила, що прагнула підтримувати порядок і зберегти мир силою римської зброї, була спрямована за межі лімесу. Влада (*imperium*) Риму над всіма відомими землями (*orbis terrarum*) – це і є “*Pax Romana*”. Так, силою масованої пропаганди впродовж принципату було створено “міфологічно-геополітичну” картину “повного панування римської зброї в масштабах всієї ойкумени (особливо виразно в Тіта Лівія⁴⁵: *nullasopes humanasarmis Romanis resistere posse*)⁴⁶. Часовий проміжок, коли почалося формування цього зовнішньополітичного гасла-міфу, пов’язаний з діяльністю першого римського імператора. “Впродовж принципату Августа Рим під прикриттям красивих заяв про мир почав продуману та тривалу політику завоювань в Європі”⁴⁷. Саме тому, термін “*Pax Augusta*”, що зустрічається в працях Веллея Патеркула та Сенеки Молодшого, іноді використовується як початок існування цього етапу.

У головну політичну формулу ранньої Імперії входило крім слова “*Pax*” і інше – “*Romana*”. Останнє визначало, насамперед, те, що землі, які утворюють імперію, – “римські”, тобто знаходяться під прямим підпорядкуванням Римської держави, що керує ними з допомогою військової сили. На мапі, що згодом була розміщена в портиці Марка Віпсанія Агріппи, були позначені і ті землі, що мали стати об’єктом завоювань. Разом із тим, слово “*Romana*” передавало і той факт, що ці землі до сер. II ст. н.е. піддавались колонізації та романізації.

Таким чином, пам’ятаючи про досягнення російської історіографії античності, можемо констатувати три лінії фальсифікації та модернізації концепції “*Pax Romana*”. Перша з них базується на роботах дослідників, які є прихильниками військової складової цього гасла, що абсолютизує військовий характер принципсів і є не пов’язаний з жодними культурно-цивілізаційними діями з боку Риму. Натомість, маємо справу з розбудовою лімесу, створенням системи клієнтських держав, романізацією та колонізацією захоплених провінцій. Важко також відривати римську і грецькі традиції. Політологи ігнорують вплив грецької філософської та історичної традиції на римське суспільство.

Друга лінія намагається надати імперії месіанську християнську функцію. Насправді, вплив християнства на гасло “римський світ” явно перебільшено.

⁴⁴ Степан Сулакшин, “Национальная идея России,” *Национальная идея и жизнеспособность государства Постановка задачи. Материалы постоянно действующего научного семинара* 2 (2009): 13.

⁴⁵ Titus Livius, *Ad Vrbe condita. Vol. I. Libri. I-X* (Lipsiae, Tauchnitz, 1857), 1.16.7.

⁴⁶ Парфенов, *Император Цезарь Август*, 87.

⁴⁷ Ronald Syme, *Danubian Papers* (Bucharest: Association Internationale d’Etudes du Sud-Est Europeen, 1971), 13.

Його вплив починає ставати помітним лише з II століття н.е., коли гасло вже перестало діяти.

По-третє, потрібно брати до уваги той факт, що всі, хто вивчав проблему розповсюдження “римського світу”, розуміють, що вплив цього феномену не був однозначно позитивним. Племена втрачали самотність, їхня верхівка переселялась до Риму як “друзі римського народу”, і під час проходження полонених навіть дивувалась, як зокрема Калгак, для чого римлянам, з їхніми палацами і храмами, убогі хижі британців.

Проте значення гасла зовнішньої політики Риму полягає в тому, що воно об’єктивно вплинуло на прискорення цивілізаційного розвитку народів Європи, і в цьому відношенні, факти свідчать проти геополітичних концепцій “Третього Риму” і “російського світу”, які не несуть жодних цивілізаційних і прогресивних стратегій, натомість намагаються міфологізувати імперські амбіції політиків Росії.

“PAX ROMANA”: MODERN GEOPOLITICAL MYTHS AND HISTORICAL ESSENCE

Oleksandr BANDROVSKY

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Archaeology and Special Historical Studies,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

In the history of ancient Rome, the slogans of domestic and foreign policy which were formulated in the period of the transition from the republic to the empire became the basis of official propaganda – that is, ideologems that imposed a certain way of thinking on the population. The paper focuses on the term “Pax Romana” that occupies a special place among these slogans. It is shown that this term means a strategy of the influence of the Roman way of life on the tribal periphery, and the worldwide spread of the principles of ancient civilization (jurisprudence, state building, morality, etc.). A number of contemporary geopolitical studies deliberately adapt the mythologem for the needs of geopolitical strategies, and it leads to inappropriate modernization and distortion of the historical content of the term. “The Third Rome”, “The Russian world and other geopolitical concepts have nothing common with the history of Rome, thus they should be considered as the mechanism of imperial propaganda with the goal of “mythological consciousness manipulation” which makes them more attractive to political technologists.

Key words: “Pax Romana”, ancient Rome, “Third Rome”, “Russian world”, geopolitics.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2018

Прийнята до друку 27.10.2018